

Les petites reserves al País Valencià. Una aproximació a partir de l'equipament agrícola de les cases senyoriales (segles XV-XVI)

The small demesnes in Valencian Country. An approach from the agricultural equipment of seigneurial houses (XV-XVI centuries)

per Pau Viciano

Universitat de València

RESUM:

Tot i que les senyories valencianes estaven basades en les rendes satisfetes pels vassalls, hi havia petites reserves que aportaven uns ingressos complementaris. L'estudi d'aquestes reserves permet comprendre globalment les estructures feudals, pel que fa a les actituds de gestió i a les formes especials de domini sobre la pagesia, com ara els serveis de treball. A partir dels inventaris de cases senyoriales dels voltants de València i de Xàtiva, s'estudia l'equipament agrícola de les reserves i se'n delimiten dues modalitats: les que disposaven d'arades, característiques de les petites senyories de pagesos musulmans sotmesos a renda en treball, i les que només tenien eines manuals, corresponents a senyories més grans, de llauradors cristians que estaven lliures d'aquesta servitud.

PARAULES CLAU:

Pagesia, reserva senyorial, utilatge agrícola, animals de treball, País Valencià.

ABSTRACT:

Although Valencian seigneuries were based on rents paid by tenants, there were also small demesnes which provided complementary income. The study of these demesnes allows us globally to understand the feudal structures, in so far as approaches to management and special forms of domain over the peasantry such as forced labour go. From the study of the demesnes' agricultural equipment as it appears on the inventories of seigneurial houses around Valencia and Xàtiva two types emerge: those which had ploughs, which correspond to the hamlets of Moslem peasants subjected to labour rent, and those which only had manual tools, corresponding to bigger localities of Christian tenants who were free from this form of serfdom.

KEY WORDS:

Peasantry, demesne, agricultural tools, work animals, kingdom of Valencia.

A la fi de l'edat mitjana la senyoria era la renda. Arreu de la cristiandat llatina les rendes satisfetes pels pagesos, més que no l'explotació directa de les terres dominicals, constituïen la base econòmica de les senyories. N'hi havia excepcions ben conegudes, com ara les reserves dels *manors* anglesos, que es veïeren refor-

çades per l'increment dels preus agraris, almenys fins al segle XIII, fins arribar en alguns casos a produir més ingressos que les rendes de les tinences camperoles.¹ Però, en general, la tendència dominant arreu de l'Europa feudal, si més no a la banda occidental, era la disminució del relleu de les reserves. Així va succeir també a Catalunya, fins i tot en les comarques de pagesia sotmesa a la servitud, tot i que a més del cas de les granges cistercenques,² durant els segles XIV i XV hi havia comandes d'ordes militars i senyories eclesiàstiques que explotaven directament una part del seu domini.³ A Mallorca, l'endemà de la conquesta les reserves tenien un pes apreciable en les terres reials i dels grans barons, però des de la fi del segle XIII foren establertes o venudes, mentre que, contràriament, els cavallers titulars de petits dominis les mantingueren o incrementaren, treballant-les amb esclaus i jornalers.⁴ El País Valencià no era cap excepció en la tendència general cap a la desaparició de les reserves, sinó més aviat el contrari. En el moment de la creació de la xarxa de senyories, arran de la conquesta cristiana del segle XIII, els titulars dels nous dominis es retindrien poques terres per explotar-les directament.⁵ Al nord del país, les ordes militars es reservaven algun «domenge», que solia constar de vinyes, horts i farraginals, i més rarament de terra de sembra i fins i tot d'algun mas.⁶ La situació era semblant en les senyories laiques

1. Per a una síntesi sobre les reserves, L. FELLER, *Paysans et seigneurs au Moyen Âge. VIIIe-XVe siècles*, París, Armand Colin, 2007.

2. Pot veure's l'estudi ja clàssic d'A. ALTISENT, *Les granges de Poblet al segle XV. Assaig d'història agrària d'unes granges cistercenques catalanes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1972.

3. Vegeu els minuciosos estudis de G. FELIU, «L'administració de la comanda hospitalera de Barberà: un llibre de comptes de 1410-1411», *Anuario de Estudios Medievales* 28, 1998, 187-217; i de P. BENITO I MONCLÚS, «Del castillo al mercado y al silo. La gestión de la renta cerealista de la Almoina de Barcelona en la castellanía de Sitges (1354-1366)», *Historia Agraria* 51, 2010, 13-44. Aquest darrer treball té l'interès afegit de remarcar la influència que tenia la producció de la reserva en el funcionament del mercat cerealista local i, per tant, en la maximització dels ingressos senyorials mitjançant l'especulació a costa de la pagesia, en la línia que apuntava J. DEMADE, «Du prélèvement à la ponction: temps du prélèvement et marché des denrées», dins M. BOURIN i P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Pour une anthropologie du prélèvement seigneurial dans les campagnes médiévales (XIe-XIXe siècles). Les mots, les temps, les lieux*, París, Publications de la Sorbonne, 2007, 321-342.

4. P. CATEURA BENASSER, «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)», *En la España medieval* 20, 1997, 57-141, esp. 87-92, i, en una perspectiva més àmplia, G. JOVER i R. SOTO, «Colonización feudal y organización del territorio. Mallorca, 1230-1350», *Revista de Historia Económica* 3, 2002, 439-477.

5. De fet, ni tan sols apareix cap esment a les reserves en el capítol dedicat als ingressos senyorials del llibre sobre la noblesa valenciana de C. LÓPEZ, *Nobleza y poder político en el reino de Valencia (1416-1446)*, València, PUV, 2005, 97-131, ni en els articles de síntesi d'E. GUINOT, «La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el regne de València (segles XIII-XIV)» i d'A. FURIÓ, «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana», *Revista d'Història Medieval* 8, 1997, 79-108 i 109-151, respectivament.

6. E. GUINOT, *Feudalismo en expansión en el Norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa. Siglos XIII y XV*, Castelló, Diputació de Castelló, 1986, 194.

de l'Horta de València.⁷ En casos concrets, com ara el del monestir cistercenc de Valldigna, les terres explotades per la senyoria podien assolir un major relleu, ja que, almenys al segle XV, incloïen diverses granges.⁸ Però en general, la historiografia, atenta sobretot a la situació de les senyories poblades de cristians, ha insistit en la feblesa originària de les exploracions dominicals i en la tendència a la seua desaparició al llarg de l'edat mitjana. Només en el cas dels llocs de pagesos musulmans, s'hi remarcava que les mencions a petites reserves es feien més freqüents un segle després de la conquesta, un fet que calia relacionar amb la cronologia dels serveis de treball –les sofres i els jornals tarifat– que sols requereien sobre els camperols d'origen andalusí.⁹

Amb tot, és un fet incontrovertible que les senyories valencianes –també les de pagesos musulmans– es basaven en les rendes satisfetes pels vassalls, però això no hauria de fer negligir l'estudi de les reserves. De manera semblant, les alqueries i altres heretats en mans de burgesos no esborraven l'hegemonia de la petita explotació, però això no els traia interès historiogràfic, sobretot com a element de contrast respecte a la lògica de la producció camperola. En aquest sentit, més enllà del seu relleu quantitatiu en els ingressos dels seus titulars, l'estudi de les reserves permet arrodonir la comprensió de les estructures senyorials pel que fa a les actituds de gestió d'aquests patrimonis i a les formes especials de domini sobre els camperols que es concretaven en les obligacions de treball. Certament, les terres del senyor podien cultivar-se amb jornalers i, sobretot, mossos permanents –i algun esclau–, com així succeïa, però no hi ha dubte que la disponibilitat de treball pràcticament servil era un factor que facilitava l'existència d'explotacions agràries dominicals. I encara caldria considerar que, en el cas dels petits dominis, el volum d'ingressos que reportaven les reserves estava lluny de ser insignificant en comparació de la renda produïda per un grupat de vassalls. Un hort senyorial podia produir collites per un valor de dos centenars de sous, i una vinya, per mig miler, i, si s'hi afegia algun tros de terra campa i un olivar, els ingressos d'aquestes petites reserves podien comptar-se per centenars de sous i fins i tot acostar-se al miler. Això no era poc, en proporció, quan aquestes explotacions se situaven en alqueries d'una dotzena de vassalls musulmans que satisfien una renda per foc situada entre cent i dos-cents sous.¹⁰ La reserva, doncs, en una perspectiva de conjunt del sistema senyorial

7. P. VICIANO, *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València a l'època tardomedieval*, Catarroja, Ajuntament de Catarroja, 1989, 82-87.

8. F. GARCIA-OLIVER, *Cistercencs del País Valencià. El monestir de Valldigna, 1298-1530*, València, Tres i Quatre, 1998.

9. Això ja ho feia notar F. GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals. El País Valencià a la tardor de l'Edat Mitjana*, València, IVEI, 1991, 77-78. La rellevància que tenien els horts i les vinyes senyorials, i la seua vinculació a les obligacions de treball, ha estat remarcada també per J. TORRÓ, «Vivir como cristianos y pagar como moros. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el reino de Valencia», *Revista de Historia Moderna* 27, 2009, 11-40, esp. 21.

10. P. VICIANO, *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*, València, PUV, 2012, 62-68.

tenia una dimensió econòmica molt limitada, però guanyava pes en l'estrat de les alqueries de menors dimensions, d'unes poques desenes de vassalls, que agrupaven sobretot pagesos d'origen andalusí.

Contràriament a les rendes que satisfieien els pagesos, ben documentades en les cartes de població i en els contractes d'arrendaments de senyories, la informació sobre les dimensions i composició de les reserves resulta més escassa. En aquest sentit, les fonts solen limitar-se als inventaris de les cases senyoriales, que, tanmateix, no sempre aporten dades sobre el tipus de terres i la seua extensió, però sí sobre l'utilitatge i els animals de treball. De fet, pot considerar-se que aquests inventaris notariales recollien amb precisió tota mena d'objectes, fins i tot els que ens podrien semblar mancats de qualsevol valor, sovint ubicant-los en les diferents estances i edificis annexos de la casa.¹¹ En tots els casos es tracta d'inventaris *post mortem* ordenats pels hereus dels titulars difunts o pels responsables de les senyories eclesiàstiques a la mort, també, dels administradors que se n'encarregaven. Entre els béns registrats pels notaris, doncs, a més d'eines i animals, també figuraven els esclaus, però òbviament no els treballadors lliures –mossos o jornalers–, tot i que poden trobar-se referències indirectes, sobretot a les cambres on dormien. D'aquesta manera, els inventaris permeten identificar de manera relativament fiable l'equipament agrícola d'aquestes cases rurals,¹² i pot assajar-se, a partir d'ací, una aproximació a les petites reserves d'unes senyories que anaven des de llocs de més d'un centenar de focs a minúscules alqueries d'una desena de vassalls, tant de pagesos cristians com de musulmans.

11. Sobre l'ús dels inventaris com a font de la cultura material, pot veure's el treball clàssic de M. S. MAZZI, *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine nel Quattrocento*, Florència, Olschki, 1983, i sobre el món rural mallorquí, l'estudi de C. BARCELÓ CRESPI, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, volum I, *Part forana*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, 1994.

12. En aquest sentit, no tindrien incidència els problemes metodològics que suscita l'ús dels inventaris *post mortem* com a font per a establir les pautes de consum, que se centren en la seua representativitat –refleixen els nivells socials alts i mitjans– (M. Overton), els deutes i les formes de riquesa no inclosos en l'inventari (L. Weatherill) o l'ocultació de béns (B. Yun), tal com s'argumenta en la síntesi de F. C. RAMOS PALENCIA, «Notas metodológicas sobre la utilización de los inventarios post-mortem: clasificación de bienes de consumo, bases de datos e impacto de créditos y deudas, 1750-1850», dins D. MUÑOZ NAVARRO (ed.), *Comprar, vender y consumir. Nuevas aportaciones a la historia del consumo en la España moderna*, València, PUV, 2011, 21-52.

QUADRE 1
Inventaris de les cases senyorials

<i>Any</i>	<i>Lloc</i>	<i>Vassalls</i>	<i>Focs 1510^a</i>
1429	Catarroja	Cristians	115
1459	Senyera	Musulmans	25
1462	Sant Joan	Musulmans	21
1462	Sant Pere	Musulmans	10
1467	Rafelguaraf	Musulmans	18
1479	Silla	Cristians	95
1480	Quart de Poblet	Cristians	139
1486	Albalat dels Sorells	Cristians	56
1539	Antella	Moriscos	89
1543	Alaquàs	Moriscos/cristians	119

^a Segons l'edició de R. VALLDECABRES, *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les corts de Monsó*, València, PUV, 2002.

Font: vegeu les notes 13 i 14.

La font utilitzada en aquest estudi és una mostra de deu inventaris, en bona part inèdits, que es concentren en l'Horta de València¹³ i en el terme particular de Xàtiva,¹⁴ amb una cronologia que se situa sobretot en la segona meitat del segle XV, amb una prolongació fins als anys quaranta del XVI.¹⁵ Tret de les senyories eclesiàs-

13. Inventaris publicats per VICIANO, *Catarroja: una senyoria...*, 127-139; J. ANTICH I BROCAL, «Aportacions documentals sobre el castell de Silla», *Algudor* 1, 2000, 11-83, esp. 23-27; R. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos para una historia de Quart en época bajomedieval*, Quart de Poblet, Ajuntament de Quart de Poblet, 2008, 118-124; M. RODRIGO LIZONDO, «Els senyors medievals d'Albalat dels Sorells i la construcció del castell. Nota cronològica», *Saitabi* 59, 2009, 37-69, esp. 63-67; E. JUAN REDAL, «Dades per a l'estudi de la societat valenciana del segle XVI: els últims condicils testamentaris i l'inventari de béns d'en Jaume Garcia d'Aguilar, senyor d'Alaquàs», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 2, 1982, 9-50, esp. 41-50.

14. Són inèdits els inventaris de Sant Joan, Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV), L. Saranyana, núm. 25.585 (3 de novembre de 1480); Sant Pere, APPV, F. Saranyana, núm. 26.565 (21 d'agost de 1462); Rafelguaraf, APPV, R. Pellicer, núm. 23.350 (17 de febrer de 1467) i Senyera, Arxiu Històric Nacional (AHN), Noblesa, Osuna, Carpeta Pergamins, núm. 113, doc. 2 (efectuà l'inventari el notari Antoni Duran, 12 de març de 1459). L'inventari d'Antella ha estat publicat per R. ESTARLICH CANDEL i M. ESTARLICH MARTORELL, *La torre àrab d'Antella*, València, 2002, 11-13. Agraïm als companys Antonio José Mira i Salvador Vercher la seua ajuda per localitzar els documents inèdits.

15. No s'han pres en consideració els inventaris –publicats o inèdits– que s'han pogut localitzar però que no inclouen cap informació sobre eines agrícoles.

tiques de Quart de Poblet i de Silla, vinculada aquesta a l'orde de Montesa, la resta de llocs i alqueries eren possessions de cavallers i donzells establerts a València i Xàtiva, excepte el cas de Rafelguaraf que, fins al moment de fer-se l'inventari, havia pertangut a un ciutadà d'aquesta darrera població, la segona més important del regne. Tenint en compte que eren inventaris *post mortem*, és possible, sobretot en el cas de les senyories particulars, que en el moment de morir el titular les reserves no estiguessen en ple rendiment. Això explicaria els esments a eines velles o deteriorades i a animals poc aptes per al treball, però no invalidaria la informació notarial com a indicatiu, almenys, de com podien ser aquesta mena d'explotacions senyoriales. Unes reserves que, des del punt de vista de l'utilitatge i el bestiar de labor, tendien a diferenciar-se de les explotacions dels llauradors acomodats, però que també presentaven notables diferències d'una senyoria a una altra pel que fa a l'abundància i el tipus d'equipament, en funció de les dimensions demogràfiques dels llocs i de si els camperols eren cristians o musulmans. En definitiva, la proposta metodològica d'aquest estudi consisteix a establir l'utilitatge de les cases senyoriales i, a partir d'ací, mitjançant una perspectiva etnogràfica i la comparació amb les explotacions pageses,¹⁶ estimar la seua extensió, l'orientació productiva i les formes de treball emprades, tractant alhora d'explicar les diferències observades en els distints tipus de senyoria.

L'utilitatge de les explotacions senyoriales

Els deu inventaris estudiats permeten documentar un total de 136 objectes relacionats amb el treball agrícola, alguns d'ells aparells complexos, com ara les diferents modalitats d'arades i un carro, i, en un cas, elements aïllats, com són les relles que s'hi esmenten desvinculades de la resta de les peces que componien el tren de llaurada. Amb una mitjana de més de dues arades per casa i una desena d'eines manuals, la dotació d'utilitatge d'aquestes cases senyoriales podia equiparar-se a la dels llauradors acomodats i, per tant, suggereix que ens trobem davant explotacions agràries d'una certa entitat.¹⁷ Més encara si es considera que aquestes

16. En la perspectiva de l'etnografia històrica, ja són clàssiques les obres d'autors francesos com ara Ch. PARAIN, *Outils, ethnies et développement historiques*, París, Éditiones Sociales, 1979; F. SIGAUT, «Évolution technique des agricultures européennes avat l'époque industrielle», *Revue Archéologique du Centre de France* 27 (1), 1988, 7-41. Potser cal remarcar que, en aquesta rellevant tradició historiogràfica, les fonts utilitzades han estat bàsicament els tractats agronòmics, la iconografia, l'arqueologia i l'etnografia, però sense esments significatius als inventaris, com pot veure's fins i tot en una obra tan minuciosa i valuosa com la de G. COMET, *Le paysan et son outil. Essai d'histoire technique des céréales (France, VIIIe-XVe siècle)*, Roma, École Française de Rome, 1992, 47-137, dedicades a les eines de preparació de la terra.

17. Pasqual Navarro, un llaurador mitjà, de Quart de Poblet, tenia en 1439 dues arades i altres cinc eines per cultivar les seues 4 ha de terra, mentre que Joan Vallès, de Catarroja, titular d'unes 3 ha, posseïa en 1507 una dotzena de peces, inclosos un jou i uns arres de tir. Millor dotats estaven els llauradors benestants, com Guillem Coll, el més destacat de Sueca, que en 1485 tenia una quinzena d'eines per al treball agrícola, incloent-hi tres arades, i Bernat de Castrelenes, un llaurador de l'horta de València, que en 1414 disposava d'una arada i de quasi una

ferramentes devien ser usades per treballadors domèstics, mentre que els jornalers que hi prestaven serveis eventuais –però intensos, com ara en temps de la sega i la verema– solien acudir a la feina amb les seues pròpies eines. En aquest sentit, alguns inventaris permeten documentar la presència de treballadors permanents, fossen esclaus o mossos contractats.¹⁸ Així, a Catarroja, en 1429, hi havia un «sclau sart» i una esclava adulta, a més d'«una sclaveta appellada Joaneta, de linatge de moros, de edat de tretze anys».¹⁹ A Rafelguaraf, en 1467, trobem també dos adults, «hun negre sclau apellat Johan, impedit en la lengua, de edat de xxx anys passats» i «una negra sclava vella, passats xxxv anys, appellada Lúcia», als quals s'afegia «una sclava lora jove, de edat de xxvi anys, appellada Beatriu».²⁰ El patró sembla similar en els dos casos: una parella adulta i una jove o adolescent, que permetria distribuir les tasques –incloent-hi el treball agrícola– segons el gènere i l'edat, probablement seguint el model de les veritables famílies pageses.²¹ D'altres senyors preferien contractar assalariats que habitaven en dependències de la casa, envoltats sovint per les eines. En l'inventari d'Albalat dels Sorells, en 1486, es documenta una «cambra dels moços de la lauró», que dormien en «una màrfega e un matalaf sotils»,

trentena de diverses ferramentes. Vegeu, respectivament, R. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 48-53; S. VERCHER, *Casa, familia i comunitat veïnal a l'Horta de Valencia. Catarroja durant el regnat de Ferran el Catòlic (1479-1516)*, Catarroja, Ajuntament de Catarroja, 1992, 45; A. FURIÓ, *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982, 143; F. GARCIA-OLIVER, «Elits camperoles a l'ombra de la ciutat de València: els Castrellenes», en premsa. Agraïm a l'autor la consulta d'aquest article inèdit.

18. Amb tot, al País Valencià el treball de les reserves no es basava majoritàriament en els esclaus, sinó en diversos tipus de personal lliure retribuït i, com veurem, en les prestacions en treball dels vassalls musulmans. Es tractava, doncs, d'una combinació de formes de treball diferent de la que es feia servir en les reserves, més abundants i de majors dimensions, característiques de Mallorca, on predominaven els esclaus al costat dels jornalers. Vegeu G. JOVER, A. MAS i R. SOTO, «Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV», dins *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, 141-180; i en un context rural més ampli que el de les reserves, la síntesi d'A. MAS, R. SOTO, G. JOVER i À. M. RODRÍGUEZ, «“Pagesos”, esclavos y jornaleros: las formas de trabajo rural en la Mallorca de los siglos XIII al XV», contribució presentada al XIII Congrés d'Història Agrària. Congrés Internacional de la SEHA (Lleida, 2011), disponible a: seha.info/congresos/2011/S1-Soto%20Ricard.pdf.

19. VICIANO, *Catarroja: una senyoria...*, 128 i 131.

20. APPV, R. Pellicer, núm. 23.350 (17 de febrer de 1467). Sobre la funció dels esclaus en el món rural, A. FURIÓ, «Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la península ibèrica a la baixa edat mitjana», dins M. T. FERRER MALLOL (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana*, Barcelona, CSIC, 2000, 19-38; i, del mateix autor, «Una introducció», al dossier «Treball esclau i treball assalariat a la baixa edat mitjana», *Recerques* 52/53, 2006, 7-18.

21. N. RANGEL, «El trabajo campesino en l'Horta històrica de la ciutat de Valencia a finals de la Edat Mitjana: organització y estratègies del núcle familiar», dins *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2010, 239-258.

coberts amb «un parell de flaçades de borra e un parell de lançols», al costat dels llegons i les aixades.²² Ja en 1543, a la casa senyorial d'Alaquàs hi havia també una «stàntia dels òmens de la lauró» amb tota mena d'utillatge agrícola.²³

Les descripcions notariales permeten identificar una trentena de tipus diferents, tant per la diversitat de les ferramentes com per les varietats d'una mateixa eina, com succeïa en el cas de les aixades i sobretot dels llegons, que es diversificaven en vuit models. Això ens parla de l'adequació de les eines a tasques agrícoles específiques, tot i que no tenim la perspectiva cronològica suficient per estimar si es va produir un procés d'especialització progressiva des del segle XIII. Tampoc no resulta possible relacionar directament la tipologia definida en els documents escrits amb el registre arqueològic o iconogràfic, però els estudis etnogràfics permeten de suplir aquestes limitacions, de manera que pot assajar-se la identificació de les eines inventariades i de les tasques agrícoles a què es dedicaven.

QUADRE 2
Eines inventariades

Llegons	46	33,8%
Aixades	24	17,6%
Arades	22	16,1%
Destrals	11	8,0%
Fessos	9	6,6%
Relles	6	4,4%
Portadores	4	2,9%
Falçons	3	2,2%
Pics	3	2,2%
Podadores	3	2,2%
Altres ^a	5	3,6%
Total	136	

^a Dos dalls, una ferreta d'empeltar i uns ganxos, un carro.

D'entrada, agrupant l'utillatge en els tipus bàsics, s'observa el predomini de les eines manuals usades per al treball de la terra, tant per a cavar com per a eliminar les males herbes i altres feines semblants. Els notaris, sens dubte seguint els usos

22. RODRIGO LIZONDO, «Els senyors medievals...», 64.

23. JUAN REDAL, «Dades per a l'estudi de la societat valenciana...», 78. És possible que la «cambra de la companya» de la casa senyorial de Quart de Poblet, moblada escaridament amb «hun llit encaixat de fust», «hun matalaf vell» i «dos flaçades de borra blanques», fos també estatge on dormien els mossos (VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 118-119).

comuns, diferenciaven clarament entre les aixades, els llegons i els fessos. També s'hi podien incloure en aquest grup de ferramentes els pics, que, a banda d'altres usos no agrícoles, es feien servir per obrir terrenys excessivament endurits. L'aixada era l'eina destinada a cavar en profunditat, com a alternativa a la llaurada feta amb arada, o bé per a completar aquesta feina en els marges i altres parts del camp on no arribava la rella. En canvi, el llegó, amb totes les seues variants, s'usava per a remoure la terra de manera més superficial, usualment amb la finalitat de birbar o raure, allisar el terreny o fer cavallons. El fes, anomenat també aixada escarpe-llera, tenia per una banda una fulla estreta i per l'altra una mena de destraleta (escarpell), i es feia servir per a cavar terrenys pedregosos i tallar rebrots i arrels. Hi ha esment a uns ganxos, que podrien identificar-se amb uns «arpiots», que eren una mena d'aixada amb la fulla formada per puntes, usada per a traure terrossos i fems.²⁴ En conjunt, aquestes eines per treballar la terra a braç suposaven dos terços de les peces inventariades, tot i que l'instrument de llaurada per excel·lència eren les arades o aladres, uns aparells complexos que, amb les relles soltes, suposaven una cinquena part dels objectes documentats. Menor presència tenien les eines relacionades amb els cultius arboris o arbustius, entre les quals destacaven les usades per a tallar branques i podar, com ara les destrals de diverses mides o els falçons, és a dir, unes petites falçs de fulla ampla que s'usaven per collir raïm o tallar branques d'arbustos. S'hi afegien també algunes podadores, una mena de coltells corbats per a podar els ceps. Els dalls –que no s'han de confondre amb les «dalles»–, eren finalment unes fulles corbades, semblants als falçons, que estaven encastades a l'extrem d'un mànec llarg i es feien servir per esporgar arbres com les oliveres i les moreres.

El que resulta destacable és que, en cap d'aquests deu inventaris, que inclouen més de cent-trenta objectes, no es documenta cap eina relacionada exclusivament amb els conreus cerealistes. És clar que les arades i les aixades i llegons, l'utilitatge majoritari, es feien servir per al cultiu dels blats, però en cap d'aquestes explotacions agràries no hi trobem tauladores per allisar la terra després de la sembra, cabassos per a la llavor, corbelles o falçs per a la sega, trills per a batre, pales i forques de ventar, ni erers o garbells usats a l'era per separar el gra de les petites restes de palla. Podria argumentar-se que la sega la duien a càrrec equips de jornalers que acudien als camps amb les eines pròpies i que podia batre's simplement fent que els animals trepitjassen les espigues. Però això no explicaria el fet que, en les cases dels llauradors acomodats, que també recorrien a segadors assalariats, sí que es documenten aquesta mena d'eines lligades a la producció cerealista. Guillem Coll, un dels veïns més rics de Sueca, tenia un «llegonet de cavar forment», una «civera de tirar blat» per a la sembra, un trill i tres forques i una pala per ventar, a més d'un garbell que podia usar-se per netejar el gra. Bernat Castrellenes, un altre llaurador benestant, aquest dels voltants de València, disposava entre el seu nom-

24. Així, en la casa de Jaume Monçó, un llaurador acomodat de Quart, hi havia «huns ganchos de ferre per a girar feem» (VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 77).

brós utilatge d'una tauladora, quatre corbelles, un trill i sis forques.²⁵ A Catarroja, Joan Vallès, un llaurador mitjà, disposava de «dos corbelles sotils» i d'una «corbella de segar forment nova», com Joan Venrell, que també tenia una corbella, mentre que Jaume Mestre, treballava, almenys, amb una «entauladora».²⁶

Evidentment, la manca d'eines dedicades al conreu de blats no permet traure la conclusió precipitada que eren inexistents en les explotacions agrícoles senyorials,²⁷ més encara quan aquestes integraven parcel·les de terra campa i trobem forment, ordi, arròs i d'altres grans en els magatzems, segurament provinents de les rendes en espècie satisfetes pels vassalls, però potser també de les collites de la reserva. El que sí que pot afirmar-se és que no es tractava d'explotacions cerealistes i, en qualsevol cas, aquests cultius hi devien tenir una presència menor que en les explotacions camperoles. Els senyors semblen decantar-se, en primer lloc, per la vinya, i de fet hi ha referències expressives com ara els «falçons de tallar verema» de Sant Pere o els «legons de ferro per a cavar les vinyes» d'Antella.²⁸

D'una quarantena d'hectàrees que posseïa el senyor d'Alaquàs en 1543, en aquest lloc i en els veïns de Torrent i Xiva, la terra campa només suposava un terç del total, mentre que més de la meitat eren vinyes i mallols, i la resta olivars, garroferars i morerars.²⁹ No sembla probable que les reserves d'època medieval tinguessen unes dimensions tan destacades, però sí que hi ha indicis que es dedicaven sobretot a la vinya i a l'olivar. A Catarroja, la senyoria incloïa alguns trossos de terra campa, però el centre de la petita explotació dominical era l'hort i les vinyes,³⁰ tal com succeïa a Antella, on s'esmentaven les vinyes de la senyoria. De manera semblant, els senyors podien tenir terres pròpies fora del seu domini i, en aquests casos es confirmava també la preferència aclaparadora pels cultius arboris. Així, de la desena d'hectàrees que posseïa el senyor de Sant Joan fora del seu terme, emplaçades als llocs reials de Castelló de la Ribera i de l'Énova, els olivars en representaven la pràctica totalitat, als quals s'afegia alguna fanecada de morrar, figuerar i terra campa.³¹ De la mateixa manera, la terra que el titular de Senyera tenia fora del seu terme eren sis olivars, situats també al proper lloc de Castelló.³² Aquest predomini de la vinya i dels cultius arboris, doncs, era coherent amb la

25. GARCIA-OLIVER, «Elits camperoles...».

26. Pel que fa a Guillem Coll i Joan Vallès, vegeu la n. 17; les referències a Joan Venrell (1508) i Jaume Mestre (1483), en VERCHER, *Casa, família i comunitat veïnal...*, 45-46.

27. Val a dir en aquest sentit que en 1439, a la casa d'un llaurador mitjà de Quart de Poblet, com ho era Pasqual Navarro, ben dotat de terra campa, no s'hi trobaven eines específiques del cultiu cerealista, però sí «sis jarres bladeres plenes de forment» (VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 51).

28. APPV, F. Saranyana, núm. 26.565 (21 d'agost de 1462); ESTARLICH CANDEL i ESTARLICH MARTORELL, *La torre àrab d'Antella...*, 13, respectivament.

29. JUAN REDAL, «Dades per a l'estudi de la societat valenciana...», 16.

30. VICIANO, *Catarroja: una senyoria...*, 82-83.

31. APPV, L. Saranyana, núm. 25.585 (3 de novembre de 1480).

32. AHN, Noblesa, Osuna, Carpeta Pergamins, núm. 113, doc. 2.

tipologia d'eines especialitzades que documenten els inventaris, més enllà de l'utilitatge comú de llaurada i de cavar.

Animals de treball i arades

Els animals de treball, tant dedicats a la llaurada com al tragí, constituïen sens dubte el capítol principal de l'equipament de les reserves, tant per la importància de les tasques que efectuaven com pel valor monetari que assolien com a inversió productiva. En aquest sentit, les explotacions senyoriales eren més aviat semblants a les camperoles, però sí que poden trobar-se diferències en el tipus d'animals que predominaven en la dotació de les reserves. D'entrada, en una aproximació global, pot dir-se que, amb una mitjana de més de tres animals per inventari, aquest equipament se situava en el nivell dels llauradors acomodats, que podien arribar a disposar fins i tot de quatre mules, com és el cas de Guillem Coll, tot i que devia ser més habitual que es limitassen a les dues o tres bèsties, com era el cas de Joan Vallès, que disposava d'un rossí i de dues vaques que es devien acollir al «jou per a bèsties majors».³³ En realitat, però, la mitjana d'animals per reserva no dóna compte de la disparitat de les dotacions. Hi havia un cas, a Catarroja, en què no es documenta cap animal, mentre que en dues cases senyoriales, la de Silla i la de Sant Joan, se n'arriben a comptar set: dos cavalls, dues mules, dues «atzembles» i un ase en el lloc de l'Horta de València, i un rossí, dues mules i dos parells de bous a l'alqueria del terme de Xàtiva.³⁴ Els seguien, amb quatre animals, els senyors d'Albalat dels Sorells, que disposaven d'un parell de bous i de dues someres, i de Sant Pere, que només tenia mules.³⁵ Ara bé, si la dotació mitjana d'animals de les reserves era semblant a la de la capa superior de la pagesia, no succeïa el mateix amb la preferència cap a unes espècies o altres. En aquest sentit, el predomini aclaparador dels cavalls –més aviat rossins– que es trobava entre els llauradors de la mateixa època no es donava en els equipaments de les reserves. De la trentena d'animals inventariats, els cavalls només representaven una cinquena, mentre que els bous s'hi acostaven amb un 18%, els ases eren poc més de la desena part i les mules predominaven amb quasi la meitat del total.

33. FURIÓ, *Camperols del País Valencià...*, 143; VERCHER, *Casa, família i comunitat veïnal...*, 45.

34. Per al manteniment d'aquest bestiar propi, el senyor de Sant Joan disposava a casa d'una veritable ferreria composta d'enclusa, martells, tenalles i «altra ferramenta», a més d'una mola d'esmolat. A Sant Pere, s'inventariava un llambroix (*lambrox per ferrar*), una eina usada per rebaixar les peülles de les cavalleries abans de ferrar-les. Respectivament, APPV, L. Saranyana, núm. 25.585 (3 de novembre de 1480) i F. Saranyana, núm. 26.565 (21 d'agost de 1462).

35. Amb tres animals hi havia els casos d'Alaquàs (dos rossins i una mula) i Rafelguaraf (un rossí i dues mules), amb dos Quart de Poblet (una mula i un ase) i amb només un Senyera (un rossí) i Antella (una mula). Vegeu les dades del quadre 7.

QUADRE 3
Animals de treball

	<i>De sella</i>	<i>De tir</i>	<i>Total</i>	<i>%</i>
Ases		4	4	12,5
Mules	6	9	15	46,8
Cavalls	2	5	7	21,8
Bous		6	6	18,7
Total	8	24	32	

Ara bé, no tots aquests animals eren de tir. N'hi havia 8 que es destinaven a muntures, la major part mules, tal com es desprèn dels esments dels arresus –selles i frens– que s'hi associaven. Així, a Silla trobem dos cavalls «ab ses frens» i dues «mulates ab ses selles frens».³⁶ També a Quart de Poblet hi havia una mula «ab son fre e sella», i tant a Rafelguaraf com a Sant Joan una mules «ab sella».³⁷ Alguns inventaris, com ara el de Sant Pere, diferenciaven explícitament la dedicació dels animals, en aquest cas també mules, dues «per a laurar» i una, per a muntar, aparellada «ab ses selles e frens».³⁸ Si es deixaven de banda aquestes muntures, en els animals de treball, és a dir, de llaurada i de tragí, encara es faria més remarcable la presència dels bovins, mentre que es reduiria sensiblement la de mules –de fet, l'animal preferit de muntura–, tot i que aquests equins continuarien essent els més nombrosos, amb vora un 40% del total. Atesa la reduïda dimensió de la mostra –una vintena d'animals de treball–, aquests percentatges només poden tenir una dimensió indicària, però suggereixen que en les explotacions agràries senyoriales els rossins no assolien l'hegemonia que tenien entre els llauradors, sinó que es veien superats per les mules, alhora que els bous tenien una presència que podria tendir a equiparar-se amb la dels cavalls de llaurada. En efecte, això era ben diferent del que succeïa, per exemple, a Castelló de la Plana, on durant el segle XV els rossins representaven un 60% dels animals documentats en els inventaris de llauradors, mentre que les mules suposaven una quarta part i els ases, de manera semblant al cas de les reserves, un 15%. No hi havia bous en els inventaris castellanencs estudiats, i, de fet, la seua presència era del tot marginal en altres fonts, com ara les multes imposades per danys causats pel bestiar i els registres de compravendes a crèdit.³⁹ També eren hegemònics els cavalls en les explotacions camperoles dels voltants de València i, en general, sembla que aquests equins havien esdevingut majoritaris en les hortes

36. ANTICH I BROCAL, «Aportacions documentals...», 27.

37. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 119; APPV, R. Pellicer, núm. 23.350 (17 de febrer de 1467) i APPV, L. Saranyana, núm. 25.585 (3 de novembre de 1480), respectivament.

38. APPV, F. Saranyana, núm. 26.565 (21 d'agost de 1462).

39. P. VICIANO, «El mercat d'animals de treball en una vila valenciana del segle XV», *Recerques* 53, 2006, 141-159.

valencianes del segle XV, substituint els bovins, que havien tingut una major importància en èpoques anteriors.⁴⁰

La presència de bous en dues de les deu cases senyoriales no hauria de veure's, tanmateix, com un símptoma d'arcaisme. Els cavalls i les mules eren més àgils, cosa que els donava avantatge com a animals de llaurada en espais agraris com ara les hortes, de camps petits i terreny fragmentat per sèquies, camins i marges. D'altra banda, la dispersió de les parcel·les donava a aquests equins un valor addicional com a muntures o animals de tragí per acudir a treballar als camps més allunyats i transportar les collites als graners que es trobaven en les cases dels nuclis de població concentrats. Aquest caràcter més polivalent dels cavalls i les mules explica que, si només es podia disposar d'un animal de treball, els llauradors mitjans es decantaven per aquests equins en detriment dels bovins. Ara bé, la major potència dels bous continuava sent apreciada si es disposava de camps de majors dimensions i, potser, més concentrats. Aquest era el cas de les reserves dels *manors* anglesos i de les explotacions agràries dels camperols rics, que combinaven la força dels bovins amb la versatilitat dels cavalls.⁴¹ Això mateix era el que succeïa a Albalat dels Sorells i a Sant Joan. En el primer lloc, els bous es complementaven amb dues someres, que a més de ser animals de tragí també podrien tirar de les tres arades de què disposava el senyor –dues de dos timons i una de parell–, a banda de l'«aladre de bous ab dos jous».⁴² En l'alqueria del terme de Xàtiva, als bous, que es junyirien als dos «aladres de parell», s'hi afegien un rossí i una mula –a banda d'una altra de sella–, uns equins que segurament s'enganxaven al parell d'«aladres de dos timons» inventariats.⁴³ En general, els ases i someres tenien aquest caràcter complementari, ja que no apareixien en cap casa senyorial com a única dotació d'animals. Finalment, el fet que els senyors es decantassen per les mules caldria veure-ho com a indicatiu d'un bon equipament, ja que aquests equins –mules, mulates o matxos– tenien un preu més elevat que el dels rossins comuns,⁴⁴ la qual cosa devia reflectir el seu avantatge en termes de força de treball i de resistència. Pot pensar-se, així, que en termes mitjans la dotació d'animals de les reserves era, pel nombre d'exemplars i per la seua capacitat de treball, clarament superior a la de la majoria de llauradors, i en alguns casos equiparable, si no superior i tot, a la dels pagesos acomodats. Ara bé, resulta també significatiu que hi haguessen cases senyoriales on no es trobava cap animal, com succeïa a Catarroja, o bé que tots fossen

40. VICIANO, *Els peus que calciguen la terra...*, 170-173.

41. J. LANGDON, «The Economics of Horses and Oxen in Medieval England», *Agricultural History Review* XXX, 1982, 32-40; i, del mateix autor, *Horses, Oxen and Technological Innovation. The Use of Draught Animals in English Farming from 1060 to 1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 282-284.

42. RODRIGO LIZONDO, «Els senyors medievals...», 64.

43. APPV, L. Saranyana, núm. 25.585 (3 de novembre de 1480).

44. Una mula en plenes condicions costava uns 250 sous, una suma que superava el preu d'un parell de bous i que duplicava el d'un rossí. A. FURIÓ, «L'utilitatge i les tècniques», dins J. M. SALRACH (coord.), *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. 2, *Edat Mitjana*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 2005, 344.

de sella i de tragí, com eren el casos de Silla i Quart de Poblet. Una absència de bèsties de llaurada que era coherent amb l'absència de qualsevol mena d'arades en els inventaris respectius.

De les deu cases senyoriales estudiades, n'hi havia tres –les esmentades adés, totes de l'Horta de València i poblades per vassalls cristians– que no disposaven de cap tipus d'arada. Així i tot, es comptabilitzaven un total de 22 aparells de llaurada més o menys complets, és a dir, una mitjana de 2,2 per inventari, que pujava a 3,1 si es consideren només les cases que realment en tenien. En realitat, la major part d'aquestes reserves disposaven de quatre arades: a Senyera eren tres arades i un forcat, a Sant Joan dos aladres de parell i dos de dos timons, a Albalat dels Sorells dos de dos timons, un de parell i un de bous amb dos jous, i a Alaquàs, ja en ple segle XVI, n'hi havia tres aladres de forcat i un de parell. La documentació, doncs, diferencia cinc tipus diferents d'arades: l'«aladre» genèric, el «de bous», el «de dos timons», el «de parell» i el «de forquat». Amb tota seguretat, el de dos timons i el de forcat –un terme aquest que semblava més tardà– es refereixen al mateix instrument: l'arada que era arrossegada per un únic animal; mentre que l'aladre de parell i el de bous junyien dues bèsties, encara que potser el primer terme es reservàs al de tracció equina. L'avantatge de l'arada tirada per dos animals era la seua major potència, mentre que el forcat guanyava sobretot en maniobrabilitat i s'adaptava bé als sòls pedregosos i a les parcel·les petites i a les vinyes, especialment si estaven plantades de manera espessa.⁴⁵ En aquest sentit, s'ha de remarcar que el tipus predominant era l'aladre de forcat o de dos timons (9 esments), seguit pel de parell (5) i el de bous (1), mentre que encara hi havia una gran part que eren identificats amb el terme genèric d'«aladre» (7), sense que puga saber-se si aquest model corresponia al de dues bèsties o al d'una de sola. Tot i amb això, és probable que, per defecte, es referís a les arades de parell. En qualsevol cas, però, la presència de forcats era molt significativa, i seria coherent amb la importància que la vinya i els horts tenien en aquestes reserves, mentre que les arades de parell, a més de ser adequades per a treballar terra campa cerealista –segurament poc abundant en les explotacions senyoriales–, també podien usar-se amb avantatge per a llaurar camps d'oliveres i d'altres cultius arboris menys densos que les vinyes. De fet, la carta pobla de Senyera de 1445 obligava els camperols a llaurar i cavar les seues oliveres i les moreres.⁴⁶ La major part de les cases senyoriales estudiades disposaven dels dos

45. Llaurar les vinyes espesses amb un rossí –és a dir, amb un forcat– resultava una feina dificultosa que no estava a l'abast de camperols amb poca experiència, i de fet els joves inexperts podien causar danys en les plantes. P. VICIANO, *Regir la cosa pública. Proboms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, València, PUV, 2008, 181-182. A la Gascunya del segle XVIII, per poder llaurar amb arades de bous, els ceps es plantaven separats per una distància de dos metres, mentre que les vinyes tradicionals, més espesses, el treball s'havia de fer amb aixada, segons F. BRUMONT, «L'outillage des métairies gasconnes à l'époque moderne», dins G. COMET (ed.), *L'outillage agricole médiéval et moderne et son histoire*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail, 2003, 41-54, esp. 52.

46. La senyoria disposava que «vos teneamini et quilibet vestrum teneatur facere et dare anno quolibet in olivariis vestrarum hereditatum et seu cujuslibet vestrum duas rellas bonas et

tipus d'arada, cosa que suggereix una dedicació especialitzada, segons les necessitats de llaurada dels diferents terrenys i conreus que integraven les explotacions senyorials.

QUADRE 4
Equipament de llaurada

	<i>Arades</i>	<i>Animals</i>
Senyera (1459)	1 forcat 3 arades	1 rossí
Sant Pere (1462)	2 arades	3 mules
Rafelguaraf (1467)	1 arada de dos timons 1 arada de parell	1 rossí 1 mula
Sant Joan (1480)	2 arades de dos timons 2 arades de parell	1 rossí 1 mula 4 bous
Albalat dels Sorells (1486)	2 arades de dos timons 1 arada de parell 1 arada de bous	2 someres 2 bous
Antella (1539)	2 arades	1 matxo
Alaquàs (1543)	3 arades de forcat 1 arada de parell	2 rossins 1 matxo

En general, les reserves disposaven d'un utilatge de llaurada més nombrós que el de caps de bestiar de tir, tenint en compte que les arades de parell necessitaven dos animals. L'única excepció era la senyoria de Sant Joan, on hi havia dues arades de parell i dues parelles de bous, a més de dues arades de dos timons, que podien treballar simultàniament amb la força d'una mula i un rossí. En el cas de Sant Pere, la reserva disposava de tres mules per a tres arades, però segurament aquestes serien de parell. Un factor que pot explicar aquest desequilibri entre l'utilatge i el bestiar de llaurada és que, en el moment de fer-se l'inventari per la mort del senyor, l'explotació no sempre devia trobar-se en el seu moment més actiu, de manera que algunes arades podien haver-se conservat però restant en desús. Ara bé, també cal considerar que totes les feines de llaurada no es feien al mateix temps i que uns

cavare et sporgare çoquas», i així mateix que «vos teneamini et quilibet vestrum teneatur dare anno quolibet in moreriis quilibet sue hereditatis duas relias bonas et rigare illas in estate per tres vices» (P. J. PLA ALBEROLA, «La carta puebla de Señera en 1445», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 9, 1992-1993, 279-295, esp. 289). A Andalusia, a l'inici del segle XVI, els olivars es llauraven dues vegades –a l'hivern després de la collita i a l'inici de la primavera– amb arades tirades per una parella de bous (vegeu M. BORRERO FERNÁNDEZ, *La organización del trabajo: de la explotación de la tierra a las relaciones laborales en el campo andaluz (siglos XIII-XVI)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2003, 226).

mateixos animals podien enganxar-se a diferents arades segons les característiques dels camps que havien de treballar-se. Així doncs, aquest desequilibri aparent no estaria indicant una manca de dotació de bestiar de tir, que de fet era semblant o superior a la dels llauradors acomodats, sinó més aviat l'existència d'un utilatge de llaurada abundant i especialitzat. En qualsevol cas, el que cal remarcar és que la inversió més onerosa era la compra del bestiar, mentre que les arades i els arreus tenien un preu molt inferior. En 1467, es venen en subhasta dos rossins d'un llaurador de Quart de Poblet per 120 i 105 sous, quan els instruments de llaurada –«hun aladre e hun jou»– només assoliren un preu de 16 sous.⁴⁷ Les arades –val a dir que sempre usades, adquirides en subhastes– encara podien comprar-se per menys diners: a Vila-real una arada podia baixar de preu fins als 8 o 5 sous,⁴⁸ a penes el muntant de dos o tres jornals agrícoles.

Les eines manuals: aixades i llegons

Al costat de les arades, les eines manuals eren indispensables per a tasques agrícoles tan bàsiques com ara cavar o eliminar les males herbes. De fet, les aixades i llegons eren les ferramentes més freqüents en els inventaris i no mancaven en cap de les cases senyoriales. S'hi comptabilitzaven un total de 79 d'aquestes eines –incloent-hi els fessos–, de manera que la mitjana s'acostava a 8 per reserva, tot i que es concentraven especialment a Catarroja (16 ferramentes),⁴⁹ Alaquàs (12), Albalat (11) i Rafelguaraf (11). Es tracta, una vegada més, d'una dotació d'utilatge semblant a la dels llauradors acomodats de les hortes, com era el cas de Bernat de Castrelenes, que disposava de 7 llegons i una aixada.⁵⁰ Com a inversió, proveir-se d'aquestes eines manuals era menys costós que adquirir una arada, tot i que els aparells de llaurada usats –com hem vist adés– podien comprar-se en un encant per sumes que no s'allunyaven gaire del preu d'un bon llegó. Així, durant el segle XV, a la cort del justícia de Vila-real es podia vendre en subhasta un llegó per poc més de 4 sous i una aixada –val a dir que «sotil», dolenta– per només un sou. A Castelló, aquest oficial subhastava un eixartell per mig sou, una aixada per un i mig i un llegó per tres i mig. En la mateixa època, a Quart de Poblet un «llegonet sotil» costava en un encant 3 sous i una aixada, 5.⁵¹ Tanmateix, quan es venien eines en bon estat entre particulars els preus eren sensiblement superiors: un llegó arribava a vendre's per 14 sous en la mateixa vila o per 11 a Alzira. En qualsevol

47. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 76-77. A la vila de Castelló, el preu mitjà dels rossins era de 117 sous, el de les mules de 135 i el dels bous de 132, mentre que els ases no arribaven al mig centenar de sous, segons VICIANO, «El mercat d'animals de treball...», 151-152.

48. J. A. DEL POZO, *Proboms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1995, 123.

49. No s'hi compten els tres «legons de cavar» que el senyor tenia com a penyores, segurament per deutes d'algun vassall.

50. GARCIA-OLIVER, «Elits camperoles...».

51. VALLDECABRES, *Cincuenta documentos inéditos...*, 55 i 76.

cas, una aixada o un llegó usats podien valdre més que una rella, la principal part metàl·lica d'una arada, que podia adquirir-se –certament no en el millor estat– als encants de Vila-real per només un sou i mig.⁵² Si com aquestes escasses dades suggereixen, els llegons tendien a assolir un preu superior a les aixades, això seria degut sobretot a la major quantitat de metall i al treball més elaborat de forja que necessitaven, com pot desprendre's de la tipologia de les eines documentades etnogràficament: l'aixada només tenia la fulla de metall, mentre que el llegó incloïa també un colze i una dolla metàl·lics, on s'encaixava el mànec de fusta.

En efecte, en un sentit genèric, l'aixada consta d'una fulla de ferro o acer que té en un cap el tall i en l'altre un ull on s'encasta directament un mànec –de 70 a 90 cm de llarg– formant un angle més o menys agut. És l'eina dedicada fonamentalment a cavar, per completar les llaurades amb arada o substituir-les en horts, vinyes i camps habitualment de dimensions reduïdes. Fonamentalment, les fonts etnogràfiques en distingeixen tres tipus: la de fulla ampla –de no menys de 30 cm–, la de fulla estreta i la de ganxos, cadascuna adaptada a un terreny o a un treball concrets.⁵³ Els inventaris estudiats permeten identificar aquestes tipologies: s'hi esmenten 2 aixades amples, 7 d'estretes i uns ganxos, a més de 15 aixades sense cap precisió addicional que, probablement, correspondrien a les de fulla ampla, si es té en compte que són les habituals en el registre etnogràfic. De fet, l'aixada de fulla ampla és la usada preferentment en els horts i terres d'horta per a efectuar cavades profundes a mà o completar la llaurada en els marges on no arribava l'arada. La de fulla estreta, amb major capacitat de penetració, era adequada per a treballar en terrenys pedregosos, més aviat de secà i muntanyencs. Una varietat d'aquesta eina, proveïda d'un escarpell a l'altra banda de la fulla, era el fes, que està ben documentat, amb sis casos. S'usava, com la resta d'aixades estretes, per a cavar els terrenys rocosos de secà, especialment si calia arrancar o tallar arbustos i arrels. Els ganxos –pràcticament inexistent en les reserves– eren una mena d'arpiots que es feien servir per traure fem i terrossos o treballar també sòls pedregosos a prop de les soques dels arbres i dels ceps per no danyar-ne les arrels. El lleuger predomini de les aixades amples sobre les estretes –17 i 13, respectivament, assimilant a les primeres les «aixades» genèriques i a les segones els fessos– podria fer pensar que les terres de les reserves no es trobaven de manera aclaparadora en les hortes, sinó que també devien incloure terres de secà més pedregoses. Però si es té en compte que la major part de les aixades estretes i eines semblants –9 de les 13– es trobaven en una sola casa senyorial, la de Catarroja,⁵⁴ es reforça la imat-

52. DEL POZO, *Proboms i camperols...*, 123 (Vila-real); VICIANO, *Els peus que calciguen la terra...*, 174 (Castelló); i GARCIA-OLIVER, *Cistercencs del País Valencià...*, 277 (Alzira).

53. Pot veure's l'estudi, ja clàssic, de F. PALANCA, «Cavar i llaurar (I): aixades i lligons», dins F. MARTÍNEZ i F. PALANCA, *Temes d'etnografia valenciana*, vol. II, *Utilitatge agrícola i ramaderia*, sèrie dirigida per J. F. Mira, València, IVEI, 1991, 23-35; i el més recent de R. TARÍN i LÓPEZ, «L'ofici de ferrer: l'art del foc i el ferro», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 27, 2007, 253-337, esp. 276-282.

54. És probable que les terres senyorials de Catarroja, o almenys una part, sobretot vinyes, es trobassen en les partides de secà del terme. També resulta significatiu que els dos fessos do-

ge de reserves predominantment d'horta, que –cal remarcar-ho– també podien incloure vinyes, oliveres i moreres regades.

L'altra eina de braç indispensable, i de fet la més nombrosa en els inventaris, era la llegona o llegó. Tal com es descriu en les obres etnogràfiques, la llegona és una ferramenta semblant a l'aixada, de fulla ampla i de forma quadrangular (d'uns 25 × 25 cm), que per mitjà d'un colze s'uneix a la dolla on s'encaixa un mànec de fusta més curt que el de les aixades (uns 40 cm). El llegó era, en canvi, una eina de forma semblant però de dimensions menors, i encara n'hi havia d'altres més petites adaptades per a feines que requerien més cura. En general, les llegones i llegons no es feien servir per cavar, sinó sobretot per arrancar les herbes –birbar o eixarcolar– i dur a terme d'altres tasques, com ara afluixar o anivellar la terra cavada o llaurada, entrecavar els solcs entre conreus i fer cavallons. També és una eina associada al reg, que es fa servir per regular l'aigua o netejar les sèquies. En general, mentre que l'aixada incidia sobre el sòl de manera perpendicular i profunda, la llegona ho feia obliquament i superficial.⁵⁵ Aquesta diversitat de funcions queda reflectida en la tipologia documentada en els inventaris: un total de vuit denominacions que, segurament poden reduir-se a cinc: llegó, llegó de cavar, llegona, llegona de cavar marges i diversos tipus de llegonets, incloent-hi el llegonet d'entrecavar, el llegó xic i el llegonet xic. Cal destacar, doncs, que hi havia llegons (16 casos) i llegones «de cavar» (2) i que, per tant, tenien una funció semblant a la de les aixades. Si s'hi afegeixen aquests llegons especials, la proporció d'eines manuals es decantaria cap a les de cavada: per cada llegó hi havia 1,8 aixades i eines semblants. Ara bé, la necessitat de disposar d'eines de cavada no era la mateixa en les reserves en què el treball de la terra es feia amb l'arada, on cavar era una tasca complementària, que en les explotacions senyoriales que no necessitaven disposar de trens de llaurada i que treballaven les terres a braços. Així, en les reserves que tenien arades, la proporció d'eines de cavar era sensiblement menor (1,5 aixades i eines semblants per llegó) que en les cases on no n'hi havia (2,6). Probablement, aquestes darreres explotacions es limitarien a horts i vinyes, que requerien sobretot ser cavades a braços. De fet en les reserves del monestir de Valldigna, com ara la granja del Pator, les vinyes eren, efectivament, llaurades, però la principal tasca –si atenem al volum de les retribucions– era la cavada amb aixades i llegons: 43 jornals de llaurar enfront de més de mig miler de cavar.⁵⁶

cumentats en aquesta reserva fossen «ab pichs», més aptes encara per a rompre terrenys pedregosos o endurits.

55. PALANCA, «Cavar i llaurar...», 35-36, i TARÍN I LÓPEZ, «L'ofici de ferrer...», 282-284.

56. En 1424-1425 es despenien 1.331 sous per retribuir els cavadors, mentre que els 43 jornals de llaurar només arribaren a 96 sous. Suposant que les cavades s'haguessen pagat a uns 2 sous –la retribució habitual–, oscil·larien entre 600 i 700 jornals, però potser encara en serien molts més, ja que els cavadors podrien ser vassalls musulmans obligats a treballar per menys d'un sou diari. Alhora es van invertir també 132 sous en la compra de 12 llegons, 2 sous més en els mànecs i 20 en esmolar i calçar les aixades, d'una despesa total de 1.770 sous. Vegeu-ne les dades concretes en GARCIA-OLIVER, *Cistercencs del País Valencià...*, 277.

A Catarroja, la senyoria on hi havia més eines manuals i no cap de llaurada ni animals de tir, es constata un predomini clar de les ferramentes de cavar: un total de 7 aixades estretes, 3 llegons «per a cavar» i encara 2 fessos amb pics, enfront de només 4 llegons comuns. Almenys des de la segona meitat del segle XIV, la reserva incloïa «vinyes, terres e orts», i a mitjan segle XV hi ha esments a algun tros de terra campa situat al secà. Que aquestes terres es cultivaven directament per part dels senyors, pot despendre's de les dades sobre la retribució de treballs de sembra de cereals, com succeïa en 1398, quan es pagà un jornal per «tirar los blats de Sent Miquel». ⁵⁷ Però tot i amb això, la vinya sembla haver estat l'element central de la reserva de Catarroja. Si es té en compte que les parcel·les de vinya dels llauradors –d'una extensió habitual d'una cafissada (mitja hectàrea)– se situaven preferentment al secà, ⁵⁸ pot pensar-se que les de la senyoria també es trobaven en aquestes partides. Això seria coherent amb el fet que la major part de les eines de cavar –aixades estretes i fessos– estiguessen especialment adaptades als terrenys secs i pedregosos. Les fulles estretes d'aquestes ferramentes, a més, permetien cavar amb precisió les vinyes sense danyar-ne els ceps ni les arrels. La resta de l'utilatge inventariat tampoc no suggereix que la dedicació cerealista fos remarcable. Els pics i les destrals, en efecte, podien tenir diverses funcions, però no relacionades amb els cultius herbacis, mentre que, per contra, l'existència d'una podadora i d'una «ferreta per a empeltar» reforça la idea d'un predomini de la vinya, alhora que un dall s'associava a cultius arboris. En aquest sentit, pot remarcar-se que l'utilatge característic del cultiu de la vinya apareixia també a Sant Joan, on hi havia una podadora, a Alaquàs, amb quatre portadores per al raïm, i sobretot a la reserva de Sant Pere, que disposava d'una podadora i de tres «falçons per a tallar verema». ⁵⁹ També resulta significatiu que, en identificar eines de cavada, l'únic esment a un tipus de conreu concret siga la vinya, com succeïa a Antella, on, de ferramentes manuals, només n'hi havia cinc «legons de ferro per a cavar les vinyes». ⁶⁰

Reserves i prestacions de treball

Lequipament agrícola de les reserves analitzades, tant les eines manuals com les arades i animals de llaurada, per la seua abundància i especialització, era semblant si no superior al de les explotacions dels llauradors acomodats. Una *petita* reserva podia assolir, així, l'extensió d'una *gran* explotació pagesa. Això permet fer-se una idea de les dimensions que podien tenir les terres dominicals i dels ingressos que reportarien als senyors. En efecte, els llauradors mitjans solien tenir heretats que se situaven prop de les 5 ha, i s'ha pogut estimar que aquestes explotacions podien tenir una producció bruta d'uns 50 hl de forment, que pot valorar-se

57. VICIANO, *Catarroja: una senyoria...*, 82.

58. VERCHER, *Casa, família i comunitat veïnal...*, 32.

59. APPV, F. Saranyana, núm. 26.565 (21 d'agost de 1462).

60. ESTARLICH CANDEL i ESTARLICH MARTORELL, *La torre àrab d'Antella...*, 13.

en uns 750 sous.⁶¹ No cal dir que es tracta d'un model teòric i simplificat, però si es té en compte que els llauradors benestants disposaven d'heretats que superaven aquest límit, no seria exagerat suposar que els ingressos d'aquestes explotacions pageses serien sensiblement superiors i que, per tant, la producció bruta d'unes reserves de dimensions equivalents no sols es comptarien en centenars de sous sinó que arribarien –o fins i tot superarien– el llindar del miler, tal com suggerien les dades sobre arrendaments d'horts i de vinyes senyorials. Hi havia, però, una diferència remarcable de la dotació d'utillatge de les reserves respecte al característic dels llauradors acomodats. En les cases senyorials, almenys en les estudiades, no apareix cap mena d'eina o instrument que pugui relacionar-se exclusivament amb la producció cerealista, que requeria tasques que anaven des de sembrar a segar i, finalment, batre i ventar en les eres. No s'hi registraven, doncs, cap civera per a la llavor, falçs, corbelles, trills, pales o forques, que sí que es troben en els inventaris dels llauradors benestants. Òbviament, seria ingenu pensar que els senyors no cultivaven forment o ordi, però sí que pot considerar-se que les seues no eren explotacions cerealistes, en la mateixa mesura que ho eren les dels llauradors, fins i tot les dels més acomodats. Al contrari, les eines documentades s'adiuen als horts, la vinya i a cultius arbòries, com eren les oliveres i, en menor mesura, la morera. I això es confirma amb les dades –val a dir que escasses– que forneixen els mateixos inventaris sobre la composició de les terres dominicals. En aquest sentit, l'orientació productiva de les explotacions senyorials, molt decantada cap als horts i la vinya, s'acostaria més a la dels prohoms burgesos que no a la dels pagesos, fins i tot benestants.⁶²

L'altre tret remarcable de les reserves és la seua divisió entre les que només disposaven d'utillatge manual –aixades i llegons, fonamentalment– i les que, a més d'aquest tipus de ferramentes, també estaven dotades d'arades i d'animals de labor. Aquesta diferenciació tècnica, amb tota seguretat, remetia a dos tipus d'explotacions agrícoles senyorials. En el primer cas, la reserva devia reduir-se a horts i vinyes que es treballaven preferentment a mà, i d'ací la major presència d'aixades, l'eina bàsica per a cavar, respecte als llegons usats en altres tasques agrícoles. En canvi, on hi havia trens de llaurada, es reduïa la dotació d'aixades –que tenien més aviat un caràcter complementari del treball de l'arada– amb relació a la de llegons. Comprar i mantenir el bestiar de labor, una inversió més costosa que no l'adquisició dels aladres, es justificava si l'extensió de terra cultivada assolia un llindar que, segurament, era més elevat que les dimensions dels horts i vinyes

61. L'estimació de la producció cerealista en A. FURIÓ, «Estructures fiscals, pressió tributària i reproducció econòmica al País Valencià en la baixa Edat Mitjana», dins M. SÁNCHEZ i A. FURIÓ (ed.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, 495-525, esp. 519-520.

62. Al Quatre-cents, entre els prohoms que governaven una vila reial com ara Castelló, en general tots ben dotats de terra, els burgesos se centraven en la vinya –que en algunes èpoques ocupava la meitat dels seus patrimonis agraris–, mentre que els seus companys llauradors destinaven sempre més de la meitat de les heretats a la terra de sembra, i la vinya, com a màxim, n'ocupava una quarta part (VICIANO, *Regir la cosa pública...*, 168-169).

cultivats manualment. Ací també la presència de forcats o aladres de dos timons, que permetien llaurar amb major maniobrabilitat en les vinyes, es combinava amb arades de parell més potents, útils per a treballar parcel·les de majors dimensions, fossen de terra campa o sobretot olivars i d'altres camps arbrats. Aquesta diferència d'equipament indica, doncs, que alguns senyors optaven per formar i explotar reserves de majors dimensions i segurament d'estructura més complexa que d'altres. Els factors que afavorien reserves més consistents no semblen relacionar-se amb la proximitat als mercats urbans –totes les cases inventariades estaven en l'àrea de ciutats com ara València i Xàtiva–, ni amb unes característiques determinades de l'espai agrícola, atès que en general se situaven en zones d'horta. Tampoc no sembla determinant la posició dels titulars en la jerarquia feudal. De fet, entre les senyories sense arades –i, per tant, de menor dimensió– hi havia institucions eclesiàstiques –l'orde de Montesa, que posseïa Silla, i el monestir de Poblet–, però també llinatges de cavallers com ara els senyors de Catarroja. Més aviat cal buscar aquests factors en les dimensions dels llocs –en nombre de vassalls– i en la condició ètnica dels pagesos, no per cap mena de qüestió identitària sinó perquè els musulmans es veien sotmesos a prestacions de treball que eren pràcticament desconegudes entre els cristians.⁶³ Ara bé, aquests dos factors es trobaven estretament imbricats, ja que a tot el país la major part de les alqueries que només comptaven amb unes desenes de vassalls estaven poblades per pagesos musulmans. En general, pot pensar-se que en les senyories més grans, les que superaven el centenar de focs, el volum de la renda satisfeta pels vassalls assolía un nivell que no incentivava la recerca d'ingressos complementaris provinents de la reserva. Més encara quan algunes d'aquestes senyories, com era el cas de Silla i Quart, eren unitats que formaven part d'estats eclesiàstics més vastos. En canvi, els senyors d'alqueries que només agrupaven unes desenes de vassalls, i, per tant, amb un volum de renda modest, valorarien més els ingressos complementaris que aportava l'explotació d'unes reserves que, per això mateix, tendien a ser més extenses i millor equipades que les anteriors. I de fet, dels casos estudiats, totes els inventaris corresponents a alqueries i llogarrets de mig centenar de focs o menys disposaven d'un equipament que incloïa arades i bestiar de tir. L'única casa senyorial que s'acostava al centenar de focs i que tenia una dotació tècnica semblant, el lloc d'Antella, significativament era un lloc de pagesos musulmans, formalment moriscos ja al segle XVI. Això suggereix que la disponibilitat de mà d'obra assegurada i barata –si no gratuïta– era un factor que podia ser més rellevant que la quantitat de vassalls. El cas d'Alaquàs, una altra població que superava el centenar de focs, aniria en la mateixa línia, ja que es tractava d'una senyoria on més de la meitat dels vassalls eren musulmans –moriscos–,⁶⁴ sotmesos també a prestacions

63. E. GUINOT, «Las “sofras” y prestaciones personales de los mudéjares valencianos», *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, 1996, 329-356; i TORRÓ, «Vivir como cristianos...», 14-26.

64. En la cerimònia de presa de possessió del senyor en 1484 figuraven 67 vassalls musulmans i 43 de cristians, mentre que en la de 1501 foren, respectivament, 50 i 32, segons V. GRAU-

de treball.⁶⁵ És cert que l'existència de sofres i jornals tarifats no era una condició necessària per al funcionament d'una reserva d'una grandària que exigia disposar de trens de llaurada. El cas d'Albalat dels Sorells, una petita senyoria de llauradors cristians, ho certifica, ja que l'explotació de les terres dominicals s'hi duia a terme amb mossos permanents. Però, tot i que la mostra de casos és limitada, no deixa de suggerir la connexió entre les obligacions de treball dels pagesos musulmans i l'existència de les reserves més consistents. I d'això n'eren ben conscients els senyors: l'explotació de la vinya dominical de Senyera va durar mentre hi hagué vassalls –musulmans o moriscos– sotmesos a serveis de treball. Des de la carta pobla de 1448, aquests ascendien a tres jornals gratuïts per heretat, i tants més, per tanda, com el senyor cregués convenient, retribuïts a 10 diners, és a dir, dues o tres voltes menys que el preu habitual. A l'endemà de l'expulsió dels moriscos, s'estimava que la vinya senyorial necessitava dos-cents d'aquests jornals i que s'havia abandonat la seua explotació directa perquè no resultava rendible si s'havien de contractar jornalers cristians.⁶⁶ En aquest sentit, la diferència entre les reserves –en equipament i presumiblement en dimensions– remetia a la dualitat constitutiva de la pagesia del regne, escindida entre els camperols musulmans, que ben sovint havien de prestar serveis en treball als senyors, i els llauradors cristians, que en restaven francs.

De l'utilitatge al sistema de cultiu i les relacions de poder

A partir de la informació dels inventaris *post mortem* de diverses cases rurals pertanyents a cavallers i ordes militars, s'ha pogut reconstruir la dotació d'utilitatge i d'animals de treball que es feien servir per a l'explotació directa de les reserves senyorials. Les informacions etnogràfiques i la comparació amb les explotacions dels grans pagesos, millor conegudes pel que fa a l'extensió, disponibilitat d'eines i dedicació productiva, han permès estimar de manera aproximada les dimensions i el sistema de cultiu de les terres dominicals. En alguns casos es reduïen a horts i vinyes, treballats fonamentalment amb eines manuals –com ara aixades i llogons–,

LLERA SANZ, «Un jurista valenciano del siglo XV, Don Jaime García Aguilar», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 17, 1998, 7-22.

65. En un document de 1367 s'hi esmentaven les sofres a què estaven obligats els vassalls –segurament musulmans– i, de fet, en 1556 s'arriba a un acord entre el senyor d'Alaquàs i els seus vassalls per reduir els jornals tarifats que aquests estaven obligats a fer en les vinyes i altres terres de la reserva, segons els articles de T. PÉREZ MARTÍNEZ, «Venta de la mitad del lugar de Alaquàs: D. Jaime Escribá y su consorte a D. Galcerán de Thous» *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 12, 1993, 31-43; i «Documentos para la historia de Alaquàs. Acuerdo entre el señor y los vecinos de Alaquàs (1556)», *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 9, 1990, 9-13. Ara bé, també cal suposar que aquests serveis dels vassalls serien insuficients per garantir l'explotació d'una reserva de grans dimensions com aquesta, cosa que explica la contractació de mossos permanents.

66. PLA ALBEROLA, «La carta pobla de Señera...», 288 i 290; i, del mateix autor, «Benemejís y Senera ante la expulsión de los moriscos», *Revista de Historia Moderna* 24, 2006, 153-226, esp. 201.

però d'altres cases disposaven d'arades i d'animals de labor en una quantitat i especialització semblant o fins i tot superior als llauradors acomodats, la qual cosa permet suposar que aquestes reserves podien arribar, com a mínim, a una desena d'hectàrees i, de fet, ja entrat el segle XVI, n'hi havia que amb tota seguretat –tot i que potser amb un caràcter excepcional– se situaven a prop de les quaranta. Es tractava, però, d'explotacions agràries que no reproduïen les pautes pageses, que consistien en una producció fonamentalment cerealista. En canvi, els senyors, si tenim en compte les eines usades –i les escasses dades que aporten els inventaris sobre les parcel·les dominicals–, es decantaven més aviat per la vinya i pels conreus arboris com ara l'olivera, és a dir, uns cultius que predominaven també en les explotacions de propietaris urbans, més orientades cap a la comercialització que no cap al consum domèstic.

La distinció entre els dos tipus de reserves, amb les corresponents dotacions d'eines i animals de labor, no sembla aleatòria, sinó que les més reduïdes eren les associades a senyories poblades per un centenar de vassalls, que en el context del País Valencià poden identificar-se amb dominis d'un cert relleu. En canvi, les explotacions dominicals més grans –i millor equipades, sobretot amb arades i animals– corresponien a alqueries d'una o dues desenes de focs. Tot fa pensar que, de manera semblant al que havia succeït a Mallorca des de la fi del segle XIII, els senyors que tenien nombrosos vassalls i, per tant, rendes sòlides podien renunciar a constituir una reserva de dimensions significatives, i es limitaven a posar en cultiu algun hort o vinya. Contràriament, els cavallers que només posseïen alqueries minúscules es veïen estimulats a completar les seues minses rendes amb l'explotació directa d'unes terres –vinyes i olivars– d'una extensió inferior a les reserves diguem-ne clàssiques, però que, en comparació de les rendes extretes a un grupat de vassalls, podien assolir un pes significatiu dins del conjunt dels ingressos senyorials.

Hi havia encara un altre factor que afavoria l'existència de reserves més enllà de les dimensions demogràfiques de les senyories. Les petites alqueries, com era el cas de les estudiades, solien estar poblades per pagesos musulmans, que estaven sotmesos a prestacions de treball gratuïtes –les anomenades sofres– i, sobretot, a peonades en forma de jornals tarifats, és a dir, un treball forçós i molt més barat que el dels jornalers lliures. Mentre que a Mallorca, arran de l'extinció de la població autòctona vençuda, les reserves es treballaven amb esclaus i personal assalariat, al País Valencià la pervivència dels musulmans sotmesos en la pràctica a una condició servil era un incentiu addicional per explotar reserves d'unes dimensions que, en el context d'aquestes petites alqueries, estaven lluny de ser irrisòries. D'aquesta manera, l'utilitat registrada en els inventaris notariais ens aproxima a les característiques tècniques i al sistema de cultiu de les reserves, però també permet fer una passa més enllà i posar en relleu les relacions de poder diferents que els senyors establien amb els seus vassalls en funció de si eren cristians, i, per tant, llauradors lliures, o pagesos musulmans sotmesos a unes condicions més dures, que no deixaven de recordar la servitud dels vells països feudals.

Apèndix

QUADRE 5
Tipologia de les eines

Aixada (<i>exada, axada</i>)	15	Fes (<i>feç, fez</i>)	6
Aixada (<i>exada</i>) ampla	2	Fes amb pic (<i>feç ab pich, feç pich</i>)	3
Aixada estreta (<i>exada streta</i>)	7	Ganxos (<i>ganchos</i>)	1
Aladre (<i>aradre</i>)	7	Llegó (<i>legó</i>)	19
Aladre de bous	1	Llegó (<i>legó</i>) de cavar	16
Aladre de dos timons (<i>tbimons</i>)	5	Llegó xic (<i>legó xich</i>)	1
Aladre de parell	5	Llegona (<i>legona</i>)	2
Aladre de forcat (<i>forquat</i>)	4	Llegona (<i>legona</i>) de cavar marges (<i>màrgens</i>)	2
Carro gran de parell «ab dos rodes»	1	Llegonet (<i>legonet</i>)	1
Dall	2	Llegonet (<i>legonet</i>) d'entrecavar	3
Destral	5	Llegonet xic (<i>legonets chichs</i>)	2
Destral gran	4	Pic (<i>pich</i>)	1
Destral xica (<i>chica</i>)	1	Pic (<i>pich</i>) martell	2
Destraleta (<i>straleta</i>)	1	Podadora	3
Falçó per a tallar verema	3	Portadora	4
Ferreta per a empeltar	1	Rella [solta]	6
Total objectes: 136			
Total inventaris: 10			

QUADRE 6
Utilatge agrícola inventariat

<i>Arades</i>	<i>Eines manuals</i>	<i>Altres</i>
Catarroja (1429) C	5 «exades stretes» 2 «exades pus stretes sotils» 3 «legons bons per a cavar» 4 «legons sotils de poca valor» 2 «feços ab pichs»	1 «podadora de poca valor» 2 «destrals sotils» 2 «pichs martells» 1 «dall» 1 «ferreta per a empeltar»

	<i>Arades</i>	<i>Eines manuals</i>	<i>Altres</i>
Senyera (1459) M	2 «aradres» 1 «aradre... vell» 1 «forquat... vell» 3 «relles»	2 «exades» 1 «feç»	
Sant Pere (1462) M	2 «aladres»	1 «legó xich» 3 «legons mig usats» 3 «feces vells»	1 «podadora» 3 «falçons per a tallar verema»
Rafelguaraf (1467) M	1 «aladre de dos timons... oldà» 1 aladre «de parell... oldà»	2 «axades» 1 «legó... oldà» 2 «legonets chichs migancers vells» 4 «legons nous» 1 «feç» 1 «feç pich»	2 «destrals grans» 1 «destral chica» 1 «pich de ferre»
Sant Joan (1480) M	2 «aladres de parell» 2 «aladres de dos timons»	1 «axada»	1 «destral gran» 1 «destral» 1 «straleta» 1 «podadora» 1 «ganchos»
Antella (1539) M	2 «aladres» 1 «rella»	5 «legons de ferro per a cavar les vinyes»	
Silla (1479) C	2 «relles migancers»	2 «exades amples» 4 «legons iguals de cavar» 1 «legonet de entrecavar» 1 «feç»	1 «destral»
Albalat dels Sorells (1486) C	2 «aladres de dos thimons» 1 «aladre de parell» 1 «aladre de bous ab dos jous»	3 «exades» 2 «legones de cavar màrgens» 4 «legons de cavar» 2 «legonets de entrecavar»	
Quart de Poblet (1480) C		2 «exades» 2 «legones» 1 «legonet»	1 «dall» 1 «destral»
Alaquàs (1543) M/C	1 «aladre de parell» 3 «aladres de forquat»	5 «eixades usades» 7 «legons»	1 «destral gran» 4 «portadores» 1 «carro gran de parell ab dos rodes»

C: cristians; M: musulmans/moriscos.

QUADRE 7
Animals de treball inventariats

	<i>Cavalls</i>	<i>Mules</i>	<i>Ases</i>	<i>Bous</i>
Senyera (1459) M	1 «rocí»			
Alaquàs (1543) M/C	2 «rocins»	1 «macho de lauró»		
Albalat dels Sorells (1486) C			2 «someres»	1 «parell de bous de llaurar»
Silla (1479) C	2 «cavalls... ab ses frens»	2 «mulates ab ses selles e frens» 2 «atzembles»	1 «ase»	
Quart de Poblet (1480) C		1 «mula... ab son fre e sella»	1 «ase»	
Antella (1539) M		1 «macho de edat de cinch anys»		
Rafelguaraf (1467) M	1 «rocí... vell De laurada de poch valor»	1 «mula ab cella» 1 «mula... vella»		
Sant Joan (1480) M	1 «rocí... molt vell»	1 «mula... ab sella» 1 «mula»		[2] «parells de bous»
Sant Pere (1462) M		2 «mules... per a laurar» 1 «mula... ab ses selles e frens» 1 «mula»		
Total	7	15	4	6

C: cristians; M: musulmans/moriscos.